

Політичні пріоритети трансформування держави

Олег Іщенко,

аспірант Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

У статті досліджується проблема інноваційного розвитку і трансформування інститутів, засобів та політичних пріоритетів соціальної регуляції державної і недержавної влади. В контексті європейських і світових пріоритетів соціально-політичної еволюції сучасної цивілізації аналізуються питання інституційного та особистісного структурно-функціонального забезпечення владою процесу демократизації суспільства, соціальної ентропії влади, захисту прав і свободи людей, становлення легітимної владно-управлінської системи. Звертається увага на політичні механізми демократизації, оновлення державної влади, яка має реалізовувати свої рішення за допомогою цивілізованих механізмів соціальної регуляції владних відносин.

Демократичні перетворення, що відбуваються в Україні, є початком великих і всебічних інноваційних трансформвань в усіх сферах українського суспільства. Ці переміни наочно демонструють, що народ є дієвим сувереном влади і може ефективно впливати на інститути державної влади, контролювати і оптимально трансформувати їх відповідно до європейських і світових пріоритетів.

Джерелом законності політичної влади в Україні є її роль і функція як суттєвого інструмента у встановленні нового соціально-політичного порядку, котрий має виступити ефективним засобом підтримання демократії, захисту гідності, честі, свободи громадян. Державна влада, за великим рахунком, має спрямовуватись на демократизацію і гуманізацію суспільного життя, реалізацію соціальної рівності і свободи народу, щоб ніколи не бути їх запереченням чи протилежністю. „Тільки в демократичній державі, – зазначив Президент України В. Ющенко, – найвищими цінностями є людська гідність, свобода, рівність і солідарність” [1].

Актуалізація означеної проблеми зумовлена тим, що об'єктивно громадянська рівність можливостей, свобода і справедливість залежать від політичного порядку, а він забезпечується інститутами влади. Метою є не зменшення міри свободи, а забезпечення такого справедливого поділу і використання влади, щоб ніхто не міг монополізувати право на владно-політичні дії і через них, задля досягнення своєї особистої мети, обмежити свободу інших людей. Основним політичним пріоритетом інститутів державної влади і громадянського суспільства стає соціальна ентропія влади, узгодження свободи кожного зі свободою всіх і забезпечення найвищої ефективності в соціальному регулюванні державної влади та встановленні демократичного політичного порядку в суспільстві. Це вихідна компонента правової держави, в якій „юридичними засобами (конституція, закони, суди тощо) насправді забезпечено максимальну реалізацію основних прав і свобод людини” [2]. Особливо важливо серед цінностей і пріоритетів правової держави гарантувати такі основні, як право, свобода волевиявлення, справедливість, кваліфіковане управління, множинність інтересів, врахування інтересів меншості, свобода соціальної діяльності людей.

Основна **мета статті** полягає в обґрунтуванні нових державних механізмів і принципів соціальної регуляції політичної влади, розробці моделі вдосконалення регулятивного впливу суспільства на владу для поліпшення їх взаємодії, взаємовпливу і, як результат, демократизації суспільно-політичних відносин. Ринкові реалії та особливості об'єкта дослідження і міждисциплінарний характер кратологічної проблематики обумовлюють застосування комплексної методології, використання фундаментальних принципів і підходів соціально-політичних наук.

Щоб всебічно, глибоко розібратися в аспектах трансформування державної і недержавної влади, слід проаналізувати, перш за все, проблему співвідношення цінностей влади і свободи у діяльності людини. У зв'язку з цим Дж. Локк підкреслював: „Для правильного розуміння політичної влади... ми повинні розглянути, в якому природному стані перебувають всі люди, а це – стан повної свободи стосовно їх дій...” [3]. У такому контексті проблему співвідношення державної влади і свободи суспільства та справедливості важливо зробити центральною у політичній практиці і кратологічній науці. Йдеться про оновлення інституційних механізмів реалізації влади, специфічні механізми її соціального втілення, реалізації і гарантування нею справедливості, прав і свобод як суспільства в цілому, так і окремого його члена. Більше того, в ринкових умовах, у соціально-політичному процесі демократизації життєдіяльності сучасної цивілізації виникає проблема якісного переходу від понять і ситуацій насильницького, примусового володарювання до демократичної, легітимної держави, керованої верховенством права, яка дає особистості свободу, а особистість відносно добровільно сприймає і виконує рішення

державної влади.

Варто підкреслити, що в сучасній політологічній літературі суспільство як суб'єкт верховної влади практично мало досліджується. Проблема відносин між владою і суспільством, як найгостріша проблема всієї людської історії, постійно висувалася в число актуальних як у практичній, так і в теоретичній площинах. За всіх часів політичні устрої різних країн характеризувалися нерівномірним розподілом влади в суспільстві. Ця тема незмінно висвітлювалася у працях найвидатніших мислителів різних країн. Починаючи від Стародавніх часів, її ґрунтовно розробляли Конфуцій у Китаї, Платон, Аристотель і Полібій у Греції, Цицерон у Стародавньому Римі. Їхня заслуга в тім, що вони вперше сформулювали завдання свідомого впливу на владу і окреслювали різні шляхи реалізації цього завдання в системі політико-владних відносин.

Ті чи інші проблеми обмеження влади і зростання соціального впливу на неї були в центрі дослідницького інтересу А. Августина і Ф. Аквінського, Н. Макіавеллі, Т. Гобса і Дж. Локка, Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, І. Канта і Г. Гегеля, К. Маркса і В. Леніна, М. Грушевського і В. Липинського.

В європейській і світовій соціально-політичній науці такі дослідники і розробники теорій політичних систем, управління і керування, як Г. Алмонд, Х. Арендт, Р. Арон, Дж. Бернхем, Д. Белл, З. Бжезинський, М. Вебер, Дж. Гелбрейт, Р. Дарендорф, Д. Істон, А. Камю, Т. Парсонс, К. Поппер, Е. Тоффлер, М. Янг та інші, з удосконаленням системи управління і політичного керування пов'язували надії на подолання гострої конфліктності у відносинах між владою і суспільством. Технократичні концепції „індустріального суспільства”, „держави експертократії”, „держави меритократії” визначили основні тенденції демократизації, але дещо перебільшували їх можливості в якісному оновленні системи керування. Більш реалістичним виявився механізм переважаючого впливу на державну систему таких факторів, як соціально-класова приналежність, багатство, зв'язки, статус батьків тощо.

В літературі з проблем керування і управління все більше уваги звертається на обмеженість класичної теорії керування, на необхідність нових підходів до трактування суб'єктивно-об'єктивних реалій соціального регулювання інститутів і механізмів влади. В сучасних вітчизняних дослідженнях проблема регулювання влади розробляється переважно в юридичній літературі, яка головну увагу звертає на аналіз правового регулювання різних інститутів держави.

У політологічному, філософському і соціологічному аспектах тема соціально-політичного контролю за інститутами влади частково розглядається в розвідках українських науковців, присвячених теорії політичного управління і керування. Зокрема, у працях О. Бабкіної, В. Баркова, В. Беґа, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Кармазіної, Ф. Кирилюка, А. Кудряченка, І. Кураса, Ю. Левенця,

М. Михальченка, Г. Новичкова, М. Обушного, А. Пахарєва, В. Ребкало, М. Рибачука, Ф. Рудича, О. Салтовського, В. Скуратівського, П. Шляхтуна, Л. Шкляра, В. Якушика в тих чи інших аспектах аналізується проблема функціонування політичної влади і владних відносин. Однак і в цій літературі питання розкривається, власне кажучи, в плані дослідження інших проблем та зворотного зв'язку, тобто реакції влади на суспільні процеси, породжувані управлінськими впливами держави, і ще недостатньо розглядаються проблеми регулювання державної влади з боку суспільства.

Більше уваги проблемам соціального впливу на державну владу приділяється в теоріях демократії і концепціях громадянського суспільства. Такі дослідники, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, вбачали сенс демократії в тому, що „вона забезпечує захист громадян від сваволі влади”, а також „дає гарантії управління в загальних інтересах” [4]. Вони наголошували на неутручанні „влади в сфері суспільного життя і насамперед в економіку”, тобто на відокремленні „держави від громадянського суспільства”. Ж.-Ж. Руссо у теорії розвиваючої демократії розглядав демократію як „державний механізм”, який „може дати індивідові необхідну свободу” і був прихильником прямої форми демократії. М. Вебер, Й. Шумпетер виокремили таку модель демократії, як „змагальний елітизм” [5], за якої суспільство спроможне впливати на владу тільки під час виборів (дехто вважає цю модель антидемократичною).

Фундатори плюралістичної демократії Д. Трумен і Р. Даль розглядали демократію як механізм захисту свободи і вбачали її головну роль у захисті прав малих груп, в існуванні можливостей захисту ними своїх інтересів і впливу на прийняття рішень. Ф. Хайєк, Р. Нозік виправдовують принцип влади більшості задля захисту свободи законом, що встановлює „мудре і справедливе правління” і побудову правової держави. У теорії партиципаторної демократії Н. Пуланзас, Б. Барбер обґрунтували необхідність „формування нового типу громадянина – компетентного, зацікавленого у розв'язанні проблем суспільства”, що призведе до „соціальної революції” [6] через демократизацію.

При розгляді цих проблем у багатьох наукових працях аналізуються культурні передумови, соціальні суб'єкти і соціальні основи, інституціональні фактори взаємодії суспільства і влади, досліджуються проблеми участі у владі, межі її вторгнення в справи суспільства, питання стримувань і протигаг у системі влади. Але й у цій літературі, як свідчить аналіз, проблема комплексного соціального регулювання влади розглядається ще недостатньо.

Свого часу в США та в європейській цивілізації демократичні механізми взаємодії суспільства і влади привели до значного контролю влади з боку суспільства. Але в українській соціально-політичній практиці

на попередньому етапі спроби демократизації суспільства і влади, розподілу влади, розвитку багатопартійності швидше мали тенденцію до інтеграції у владно-бюрократичну систему відносин влади і суспільства. Авторитарний тип відносин влади і суспільства в умовах наростаючої динаміки і синергії сучасного світу не здатний привести до вирішення масштабних проблем, які постали перед Україною. Більше того, боротьба з ним закономірно привела до соціально-політичних виступів патріотичної української еліти, а за нею і широких верств населення.

Об'єктивно зумовлений процес освоєння європейських і світових цінностей і пріоритетів демократизації та, у їх контексті, проведення структурних і функціональних трансформувальних в Україні актуалізує важливість структурно-функціонального підходу, що дозволяє компаративно досліджувати і реформувати структури і функції політичної системи, зокрема – державної влади. Однак порівняльний метод при аналізі різних елементів політичної системи показує, що істотні розбіжності у функціонально подібних елементах різних політичних інститутів обумовлені національно-культурними факторами, які детермінують методологічну необхідність цивілізаційного підходу до проблеми. Адже пряmlinейне застосування структурно-функціонального підходу поза культурно-цивілізаційною методологією хибує спрощеними і помилковими результатами й висновками. Тому при моделюванні розвитку українського суспільства за умов його політичної трансформації методологічно плідотворніше враховувати насамперед специфіку і природу самої вітчизняної державної і недержавної влади в контексті її історії.

Суспільно-політичний досвід вчить, що державна влада може дуже чуйно реагувати чи зовсім не реагувати на конкретні потреби народу, особливо в аспекті його свободи. Справді, в історії людства свобода, справедливість, наприклад, ніколи за своєю сутністю не були очевидними і легко доступними. Вони навіть важко піддаються фіксованому визначенню. Не випадково стосовно свободи вважається, що не існує іншого слова, що мало б настільки різні інтерпретації. Одні приймають її за можливість скинути тирана, інші – за право обирати того, кому вони повинні коритися, треті – за право бути озброєними і чинити насилля. Четверті пов'язують це поняття з певною формою правління, протиставляючи її іншим формам. Дехто називає свободою суб'єктивну волю правління, згоду зі специфічними звичаями і прагненнями.

Як бачимо, проблема настільки глибока, що вимагає поєднання хоча б невеликого історичного екскурсу й сучасного всебічного наукового аналізу та кратологічного обґрунтування.

Доречно згадати, що соціальне становлення і нівелювання людини історично почало розвиватися ще за первісного ладу, що наклало відбиток і на сам характер влади, і на специфіку свободи у первісному суспільстві.

Це була первісна, родова свобода, за якої та чи інша людина мала свободу в однаковій мірі. Ніякої нерівності в розумінні соціальної нерівноцінності між окремими членами роду не існувало. Свободі у родовому суспільстві був властивий найзагальніший, нерозвинений, абстрактний характер. Вона слугувала граничною лінією, яка відрізняла одну людину від іншої чи від тварини.

З цього феномена можна зробити висновок, що свобода є родовою сутністю людини і не може бути відчужена, особливо в сучасній цивілізації. На цьому варто акцентувати увагу, бо в основі властивих екзистенціалізму, неофрейдизму, персоналізму та різним напрямкам світової політології і філософії антропологічних інтерпретацій лежить саме феномен свободи. Але, визнаючи наявність родового аспекту свободи, не варто його абсолютизувати.

На сучасному етапі трансформації держави люди виступають, перш за все, за утвердження в Україні демократичних цінностей, свободи, справедливості та рівності громадянських можливостей. Ефективність регулятивної функції цих цінностей визначається, зрештою, тим, носії яких соціальних відносин виступають суб'єктами цієї діяльності. Саме тому політичні цінності – влада, свобода, права людини, справедливість, солідарність, консолідація названі в партійній термінології основними цінностями. Вони складають ідеологічний базис політичних програм багатьох провідних партій світу, в тому числі і в Україні. І нині настав час перевести їх з мови абстрактних понять на дії і досягнення реальної соціально-політичної практики. Їхня основна функціональна роль – бути єдиною консолідуючою, соборною основою українського суспільства, щоб перетворити його на чесну, солідарну, заможну націю.

Не випадково сучасні реалістичні, прогресивні політики в основу ціннісної концепції ставлять свободу і виступають проти її нівелювання до якихось інших цінностей. Вона має помітну перевагу в ціннісній системі і взагалі є вищим політичним пріоритетом і соціальною цінністю. Свобода є вічним, загальним, що виростає з людської сутності, природним правом, властивим усім людям. „Свобода є джерелом людської гідності” [7]. Людина усвідомлює свою свободу в тому випадку, коли вона її має. Суттєве обмеження свободи особи і суспільства у минулому викликало потребу опрацювання, виокремлення й донесення до кожної людини її змісту і цінностей, впровадження в суспільно-політичну практику як основи трансформаційних процесів вбік демократизації, що в ХХ столітті стало світовою тенденцією. В Конституції України закріплено, що „кожна людина має право на свободу” [8], „кожному гарантується право на свободу думки і слова” [9].

Варто звернути увагу й на те, що, висунувши в якості центрального політичного пріоритету і цінності „свободу”, політологи мають різні думки щодо того, у чому власне полягає свобода. Так, Х. Шельски, Г. Люббе, Б.

Хенніс вбачають умови свободи, насамперед, у приватній сфері, що не підлягає контролю з боку держави і суспільства, тобто розуміють їх у змісті старої німецької „буржуазної волі” XIX століття. Такі дослідники, як Г. Кальтенбруннер, А. Молер вбачають свободу у субісторичному і трансісторичному в людині, що не підлягає історичному перетворенню і не підвладне суспільству. Інколи абсолютизація „свободи” як головної цінності набувала небезпечних рис, коли, наприклад, стверджувалося, що „свобода” важливіша, ніж світ.

В реалізації аналізованих пріоритетів і цінностей у всій суспільній і особистісній життєдіяльності державна влада є вирішальним інститутом як механізм встановлення соціального порядку. Вона діє лише за умови, коли включає в себе дві обов'язкові конституенти. З одного боку, це – нормативний символ, який представляє собою мрії та уявлення суспільства про те, як в її межах повинен розумітися і реалізовуватися порядок. З іншого – особистості, що реалізують владні норми. Люди, які реалізують владу, включають в себе не тільки виконавців, але й тих, хто утверджує, підтримує і оберігає соціальний і політичний порядок, оскільки реалізація влади, в широкому розумінні, включає в себе закони та їх виконання, а також адміністрування. Ефективне функціонування влади залежить від наявності обох конституентів. Ніяка норма не може вважатися владною, якщо вона не може бути впроваджена в життя, а реалізація завжди викликає створення владного інституту, який її реалізує.

Самим життям і специфікою суб'єктів регуляції влади породжується різноманіття опосередкованих форм впливу на владу. Серед них найзначніша роль належить політичним інститутам як формі впорядкування участі людей у вирішенні соціально-конфліктних проблем, у розподілі влади, впливі на владу, в регулюванні влади.

Але у політичній практиці, а потім і в цілій низці політологічних досліджень 1990-х років було доведено, що політичні інститути впливають не тільки на розподіл і вироблення політичних рішень, але й на формування політичних інтересів різних соціальних груп. Регулюючи порядок дій, вони впливають на хід усього політичного процесу. Ці висновки знову активізували увагу до аналізу всього, що пов'язано з соціальними інститутами. Адже ще у суспільній думці Стародавнього світу і Нового часу не тільки досліджувалися, але й „проектувалися” інститути, спроможні вирішувати ті чи інші проблеми суспільства, у тому числі інститути і механізми регулювання влади.

Щоб уникнути науково-методологічних розбіжностей, підкреслимо, що категорія „політичний інститут” інтерпретується в політичній науці в широкому і вузькому значенні. У широкому значенні „інститут” – це будь-які нормативно організовані політичні відносини. Норма при цьому розуміється як сукупність стійких, певним чином упорядкованих і

організованих відносин. У цьому розумінні політичним інститутом будуть, приміром, звичаї і традиції, що встановилися у відносинах суспільства і влади. У вузькому розумінні політичний інститут – це строго визначена форма діяльності, це чітко визначені, організовані і формалізовані суб'єкти політики надіндивідуального рівня, пов'язані з боротьбою за владу, її здійсненням, розподілом і впливом на неї. Йдеться про державу та її структури, партії і суспільні (соціальні) організації, об'єднання і клуби, лобістські групи, мітинги, демонстрації, вибори і передвиборчі кампанії.

Саме політичні інститути мають втілювати в життя цінності демократизації, свободи, які є основними факторами, що найефективніше можуть змінити поведінку індивіда в бажаному напрямку. Головне сутнісне розходження в розумінні взаємозв'язку свободи життєдіяльності і влади полягає в тому, що у свободі дій підкреслюється момент невизначеності стосовно імовірності бажаних наслідків для влади, яка припускає вищий ступінь імовірності в досягненні своїх цілей.

Нова влада в сучасних умовах має трансформувати українську державу за такими основними напрямками: 1) трансформування самої держави, тобто основних її інститутів і функцій у демократичні, моральні, правові інститути і функції; 2) трансформування форм участі і політичної активності у легітимні, чесні, висококультурні форми; 3) трансформування громадянськості у правову, солідарну, цивілізовану громадянськість.

Цінності влади і свободи життєдіяльності людей розрізняються в усіх трьох аспектах, але, перш за все, в аспекті політичної активності та соціальної діяльності людей. Влада породжує ту чи іншу симетрію або асиметричність у людських відносинах. А свободу дій завжди можна розглядати як тенденцію до встановлення симетричності у відносинах взаємодіючих сторін і подолання таких анахронічних засобів змагання за владу, як фальшування, умовляння, підкуп тощо.

У попередні роки влада в Україні намагалася використовувати для подолання будь-якого опору наявні в її розпорядженні репресивні механізми, погрози, покарання або заохочення винагородами. На відміну від старої, нова влада свободу дій може найефективніше доповнювати засобами самовпливу, самоконтролю, поєднаних з самовинагородою, оскільки кінцевою інстанцією прийняття владних рішень у такій ситуації стає сама людина.

Свобода ж дій, що поширюється, є вираженням тенденції до вирівнювання ієрархічності владних відносин у суспільстві і має безпосередній зв'язок з тенденцією суспільства до демократизації. Свобода дій органічно пов'язана із соціальною ентропією влади, з множенням суб'єктів реалізації соціальної дії, з вибором можливих способів поведінки – іншими словами, з різнохарактерністю об'єднань і груп людей. Громадянське суспільство, політичні партії, спілки та об'єднання громадян саме і є основними інститутами, що виконують цю функцію.

Гуманістичні аспекти самої політики вимагають визнання потреби людини у демократії і свободі, права бути суб'єктом, а не тільки об'єктом політичних рішень і дій. Призначення цінностей свободи саме в тому й полягає, щоб заповнити ними весь політико-мотиваційний простір у суспільстві. Ще Ш. Монтеск'є казав: „Свобода є право робити все, що дозволено законами” [10]. Цінності свободи можуть бути для людей основними регулятивами їх мислення і дій. Якщо ж з якихось причин роль демократичних цінностей знижується чи втрачається, то втрачається і відчуття спільності з системою політичної влади, виникають несхвалення, невдоволення, незгода з нею і, як наслідок, протистояння. У такій ситуації виникають об'єктивні і суб'єктивні передумови для кардинальних політичних потрясінь, а потім і для зміни соціального механізму влади, всієї політичної системи суспільства.

Безперечно, основною передумовою і механізмом посилення значення ідеалів свободи і справедливості в українському суспільстві має бути сам розвиток демократичних інститутів влади, перш за все – правової держави. Перехід до демократичних структур прискорює перехід від тоталітарного, адміністративного характеру влади до поєднання цінностей влади і свободи, що ґрунтується на правовому механізмі реалізації влади. Як наголошував Ф. Вольтер, „свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів” [11]. Це заперечує будь-які прагнення влади підмінити пряму свободу дій опосередкованою. Історичні модернізації політико-владних відносин, ускладнення організаційної та інституціональної структури суспільства мають супроводжуватися соціальною ентропією, диверсифікацією та дисперсією влади. Необхідно долати такі засоби впливу на підвладних, як санкції, як вплив через соціальні ресурси і норми. Це важливо тому, що ще й у наш час практикуються спроби абсолютизувати владний вплив через механізми залежності особистості від влади, свободи життєдіяльності людини від інститутів влади.

Висновки

1. У демократизаційному аспекті необхідно застосувати демократичні, легітимні, чесні регулятивні механізми, що характеризуються активним діалоговим пошуком компромісів і згоди, розробки концепції соціального регулювання влади, узгодження інтересів суспільства щодо влади і поділу влади. В цьому напрямку має трансформуватись держава як моральний, патріотичний інститут влади, що взаємодіє з суспільством, інтегрує в собі функції професійного володарювання, керування, регулювання й адміністрування.

2. Особливо важливо сформувати інноваційне науково-теоретичне обґрунтування механізмів, системи соціального регулювання влади та її політичних, культурних, соціальних та інституціональних пріоритетів. Для практики це дасть можливість послідовно удосконалювати

регулятивні взаємодії суспільства і влади в умовах наростаючої синергії сучасного світу. Становлення нової ефективної системи соціально-політичного регулювання влади в Україні і механізмів регулятивного впливу суспільства на владу зумовлює необхідність підвищення ролі громадянського суспільства як інституту недержавної влади, перш за все, у формі оптимізації влади місцевого самоврядування, самоврядних місцевих громад та недержавних механізмів регулятивного впливу на державні інститути влади.

3. Українська держава має сьогодні серед найважливіших функцій соціальних інститутів активізувати функції регулювання діяльності членів суспільства в рамках соціальних відносин, створити можливості для задоволення потреб членів суспільства, забезпечити соціальну інтеграцію, стійкість громадського життя та інноваційне соціальне становлення особистості. Всі вони реалізуються в процесі інституціоналізації як одного з важливих механізмів політичного розвитку суспільства, як пріоритету, що сприяє гуманізації, демократизації і стабільності. У цьому контексті всі політичні партії як інститути демократії мають перетворити соціальний конфлікт із фази відносної стихійності на фазу колективної солідарності, дисципліни і консолідації заради суверенності і національної безпеки країни.

4. Україні, щоб увійти до Європейського Союзу, необхідно стати по-справжньому демократичною, правовою державою, що створила оновлену моральну владу, здатну об'єднати суспільство. З одного боку, демократичні свободи і незалежність особистості оптимізують механізми соціальної самоорганізації, бо ринковий обмін і посилюваний суспільний поділ праці з усією очевидністю розширюють можливості вибору і дозволяють людям жити за моральними, чесними і патріотичними пріоритетами, ідеалами і цінностями. З іншого боку, демократичний порядок активізує участь громадян у політичному житті і вихованні громадянських чеснот як основи нової, демократичної, заможної України – рівноправного і миролюбного члена європейської і світової спільноти.

Література:

1. „Ми починаємо нову сторінку української історії”: Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності // Урядовий кур'єр. – 25 січня 2005 р. – № 13. – С. 3.

2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – С. 453.

3. Локк Джон. Два трактата о правлении. // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 185.

4. Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко,

- О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К.: Довіра, 2004. – С. 395.
5. Там само. – С. 396.
 6. Там само. – С. 397.
 7. Міжнародна хартія прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К.: Юрінформ, 1992. – С. 21.
 8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – Кіровоград, Державне видавництво, 1998. – С. 11.
 9. Там само. – С. 13.
 10. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – Автор-составитель В. Балязин. – С. 425.
 11. Там само. – С. 430.